DOI: https://doi.org/10.33402/pp.2025-98-128

РОЗДІЛ 4
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОЇ СПАДЩИНИ ТА ДЕКОНСТРУКЦІЯ ІМПЕРСЬКОГО НАРАТИВУ

Сучасні інформаційні війни створюють сприятливе середовище для поширення псевдонаукових та популістських теорій і підходів у питаннях, де право першого голосу мало б належати винятково дослідникам із високого рівня експертизою. Сконструйовані у радянський період міти щодо походження й розвитку української мови, пропаговані цілими офіційними науковими школами, підсилені системними заходами репресивної державної машини, утвердили у славістиці й у глобальних масштабах ідеологічно вивірену «історичну правду». Інформаційні потоки цієї «правди» сягнули глобальних масштабів, відтак ідеологія першості й вищості російської культури та мови на тлі викривленої картини історичного контексту заполонила інтелектуальний простір. Сьогодні «плоди» цього процесу можна спостерігати повсюдно: періодично в українському медіапросторі з'являються резонансні матеріали (для прикладу, «Битва за історію» (Малєй, 2023)), а інтерес суспільства до історичної правди, як свідчать соціальні медіа, лише зростає. Зрештою, підтвердженням цього є і результати офіційних соціологічних опитувань, як-от проведене на початку 2023 р. дослідження Київського міжнародного інституту соціології (Історична пам'ять, 2023). У сучасних умовах невідкладною справою для лінгвістів, зокрема дослідників історії української мови, є системна багатовекторна робота з джерелами різних періодів, передусім комплексне вивчення мови пам'яток, публікація текстів, створення історичних словників.

Давньоукраїнська доба. Ґрунтовне вивчення української джерелознавчої писемної спадщини від найдавнішого часу (періоду Русі) й до сьогодні, у якій виразно задокументовано розвиток звукової системи і граматики української мови, становлення її словотворчих засобів, а також зародження української лексики й фразеології, залишається одним із найактуальніших і водночас найскладніших питань у сучасному українському мовознавстві. Професор Віктор

Мойсієнко зазначає, що «підвалини української мовної норми (виразні українські мовні риси) зародилися в дописемний період і відображені в найдавніших рукописних текстах XI ст.» (Мойсієнко, 2025, с. 52).

Досліджувати й видавати українські манускрипти, зокрема твори найдавнішої київської писемної культури, стає дедалі складнішим процесом, адже більшість рукописних пам'яток за часів Пєтра I (Пётр I) і Єкатєріни II (Екатерина II) було вивезено до Московії і через постійне зазіхання московитів на Україну питання про повернення незаконно присвоєних українських пам'яток заходить у глухий кут. Відзначмо, що окремі найвидатніші українські рукописи зберігаються також і «в бібліотеках поза межами колишнього Радянського Союзу (Краків, Відень, Реймс, Стокгольм, монастир св. Катерини на Сінаї тощо)» (Німчук, 2008, с. 6).

З-поміж великої кількості різностильових писемних джерел[1] значну зацікавленість українських мовознавців викликають пам'ятки релігійного стилю, зокрема євангельські тексти, тому що «саме Святе Письмо стало причиною й метою всіх філологічних зусиль Середньовіччя (переклади, редагування, коментування, а в тому числі й лексикографічний та граматичний опис мови) і тим текстовим простором, в якому вироблялася й закріплювалася мовна норма. Невипадково переклади Біблії дали початок багатьом європейським літературним мовам і помітно вплинули на формування української» (Пуряєва, 2008, с. 21).

В історії українського народу були періоди, коли релігійний стиль не визнавали об'єктом вивчення, а «релігію трактували як пережиток минулого у свідомості громадян. Вона зазнавала всіляких утисків, обмежень, дискримінації. До того ж Українську Автокефальну Православну Церкву, яка ввела сучасну українську літературну мову в богослужіння та інші сфери релігійного життя, було заборонено, активних духівників УАПЦ і парафіян репресовано. Заборонено було й Українську Греко Католицьку Церкву, що в

[1] Систематичну працю над опублікуванням українських писемних пам'яток розпочато в Академії наук 1958 р. із постанов IV Міжнародного з'їзду славістів (Москва), який першорядним завданням славістики проголосив формування джерельної бази історичних досліджень слов'янських мов. У 1961 р. започатковано першу в україністиці власне лінгвістичну джерелознавчу серію «Пам'ятки української мови» (Пуряєва, Коца, Бабенчук, 2022, с. 54). Детальну історію видання та підготовки до видання різностильових і різножанрових українських писемних пам'яток див.: Пуряєва, 2018, с. 56–66.

конфесійну практику частково також уводила українську мову (греко католики українську мову використовували під час неканонічних (чи паралітургійних) богослужінь – молебнів, Хресної дороги, Вервиці тощо)» (Осінчук, 2009, с. 5)[2].

Від початку 90-х років XX ст., у часи відновлення незалежності України, зростає інтерес дослідників до вивчення релігійного стилю, зокрема до публікування богослужбових оригінальних текстів (Євангеліє, Псалтир, Октоїх, молитовник тощо) методом метаграфування (а також як факсимільні видання). Важливо, що публікації пам'яток найчастіше доповнено розлогими науковими розвідками, які містять кодикологічний, палеографічний, мовознавчий аналізи, а також різноманітними коментарями, зауваженнями та примітками, словопокажчиками, словниками малозрозумілих слів, ілюстраціями пам'яток тощо. Такі комплексні видання актуалізують інформацію про датування пам'ятки, місце та історію її створення, провенієнції, про автора (авторів) чи переписувача (переписувачів), містять аналіз відображених у тексті мовних рис з увагою до співвідношення і взаємодії писемної мови та усномовної стихії тощо. Опубліковані манускрипти дають змогу дослідникам різних галузей науки (історикам, культуролога, кодикологам, палеографам, філологам, мистецтвознавцям, релігієзнавцям та ін.) працювати з текстами, а сама можливість тривалого (повторюваного) контакту з джерелами відкриває перспективи для глибоких, зокрема порівняльних, студій. Доступність українських рукописів широкій науковій громадськості також дозволяє дослідникам робити достовірні висновки про давність, значущість і вагомість української мови серед слов'янських мов та руйнувати московський міт «про єдність слов'янських народів (про спільну колиску) до XIV ст.» (Ґетка, Мойсієнко, 2024, с. 39).

[2] Слід зауважити, що несприятливі умови для розвитку релігійного стилю в другій половині XX ст. позначилися і на доборі джерел «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» (СУМ[14-15]), оскільки до корпусу текстів зазначеного періоду не залучено жодної пам'ятки релігійного стилю (наприклад, «Четья 1489 р.», що увійшла до канону джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ[16-17]), Київський Псалтир 1397 р., Лаврське Євангеліє середини – 2-ї пол. XV ст. тощо), а тільки тексти світського спрямування (різні грамоти: дарчі, підтвердні, купчі, жалувані, договірні, присяжні, розсудні, правові, розмежувальні; листи, тестаменти, інвентарі, ілюстрації, угоди, статути тощо) (дет. див.: Кровицька, 1996, с. 42–43; СУМ[14-15] ПЗ, с. 23–44).

У контексті відновлення історичної справедливості вагомою є наукова діяльність видатного українського лінгвіста, члена-кореспондента Василя Німчука[3], який упродовж багатьох років ініціював і сам брав участь у підготовці до видання найвизначніших українських сакральних текстів різних хронологічних зрізів, а саме: Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 (ПЄ), Євсевієве Євангеліє XIII ст. (ЄЄ), Добрилове Євангеліє 1164 р. (ДЄ), Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. (БЄ) тощо. У 2015 р. Василь Німчук разом із Людмилою Гнатенко підготували й видали Псалтир у перекладі Пилипа Морачевського 1865 р. (ПМ).

Відзначмо, що з ініціативи та за сприяння Василя Німчука свого часу до фахового публікування почали готувати ще низку важливих релігійних текстів української мови: Четью Мінею 1489 р. (Ганна Воронич, Василь Задорожний, Лілія Москаленко), Новий Завіт у перекладі Валентина Негалевського 1581 р. (Галина Щербатюк, Наталія Пуряєва), Новий Завіт у перекладі Пилипа Морачевського 1860–1865 рр. (Галина Арполенко, Людмила Гнатенко, Тетяна Котенко), Решетилівське Учительне Євангеліє 1670 р. (Тетяна Сивокозова), П'ятигірське Євангеліє 1604 р. (підгот. Богдана Бабенчук) та ін. (Пуряєва, 2018, с. 61; Пуряєва, Коца, Бабенчук, 2022, с. 55–56).

Помітна і в академічному середовищі, і в інформаційному просторі видавнича діяльність окремих ініативних команд дослідників та меценатів. Так, 2009 р. було започатковано проєкт «Повертаємо в Україну культурну спадщину» (ТОВ «Видавництво "Горобець"»), мета якого – факсимільним способом опублікувати давні рукописні книги, створені на теренах Русі-України, які через різні обставини зберігаються поза межами України. У межах проєкту видано факсимільні копії деяких українських рукописів, а саме: Луцьке Євангеліє XIV ст. (оригінал зберігається у Москві, Росія), Луцький Псалтир 1384 р. (у Флоренції, Італія), Холмське Євангеліє XIII ст.

[3] Зауважмо, що В. Німчук – один із перших українських мовознавців, праці якого на початку 90-х років XX ст. започаткували відновлення релігійного стилю в українській мові. Його мовознавчі розвідки, а саме: «Українська мова – священна мова» (1992–1993), «Українська мова в християнських храмах» (2000), «Християнство й українська мова» (2001а), розділ «Українські переклади Святого Письма» в праці «Das Ukrainishe als Kirchenschprache / Українська мова в церквах» (Wien, 2005) тощо (дет. див.: Осінчук, 2009, с. 21–23) засвідчили, що українська мова упродовж століть, попри всі заборони різних політичних режимів і наступів, зберігала релігійний стиль, який має неповторну історію функціонування.

(у Москві, Росія), Лавришівське Євангеліє XIV ст. (у Кракові, Польща), Реймське Євангеліє. Конволют XI ст., XIV ст. (у Реймсі, Франція), Віденський Октоїх XIII ст. (у Відні, Австрія), Молитовник Гертруди X–XI ст. (у Чівідале, Італія), Молитовник князя Володимира XIV ст. (у Нью-Йорку, США), Галицько-Волинське Євангеліє XII ст. (у фондовій колекції російської Державної Третьяковської галереї (Москва)), Дубенське Євангеліє XVI ст. (у Російській державній бібліотеці (Москва)), Турівське Євангеліє (у Центральній бібліотеці Академії наук Литви (Вільнюс) (ПКС).

У 2024 р. методом метаграфування вперше опубліковано Оршанське Євангеліє XIII ст. у супроводі комплексного книгознавчо-лінгвістичного дослідження, автори якого, «спираючись на сучасні досягнення палеографії та мовознавства, репрезентують результати своїх досліджень стосовно часу та місця створення кодексу, що дозволяють підтвердити його українське походження та київську мовну редакцію» (ОрЄ, с. 7).

Названі пам'ятки написані церковнослов'янською мовою української редакції[4], для українців вони важливі насамперед тим, що у них значною кількістю написань зафіксовано низку живомовних рис, які «з часом стали нормами української мови, а також – узусними для певних діалектів української мови» (Ґетка, Мойсієнко, 2024, с. 77–78).

Аналізуючи фонетичний і морфологічний склад мови давньоукраїнських пам'яток, історики мови виділяють низку лінгвальних рис, які проникали із живомовного середовища в тексти релігійного стилю, нариклад:

- сплутування *ѣ* та *и*; сплутування *ы* з *и*;
- зміна *е* на *о* після шиплячих;
- чергування *у* з *в*;
- сплутування ненаголошеного *е* з *и*;
- відпадіння початкового *и*;

[4] У найновішій розвідці з історії української мови професори Йоанна Ґетка (Joanna Getka) та Віктор Мойсієнко запропонували мову церковнослов'янських текстів найдавнішого періоду називати терміном *церковнослов'янська мова русько-української редакції*, а пам'ятки – *давньоукраїнськими*, або *давньоруськоукраїнськими*, або *київськими* XI–XIV ст. [виділення наше – *Авт.*] (Ґетка, Мойсієнко, 2024, с. 53–55). Зауважмо принагідно, що мовознавчі погляди на використання термінології щодо називання церковнослов'янської мови та її редакцій у славістиці упродовж десятиліть були суперечними (дет. див. праці: Німчук, 2001а; Скаб, 2014; Стаменова, 2017; Мозер, 2018; Наєнко, 2022; Наєнко, 2023 та ін.).

• сполуки *ър*, *ъл*, *ьр*„ *ьл* на місці стсл. *ръ*, *лъ*;

• новий *ѣ*;

• м'який *ц*;

• закінчення *-ови*, *-еви* в Д.в. одн.;

• закінчення *-ть* відповідно до стсл. *-тъ*;

• наказовий спосіб на *-ѣ-* тощо (дет. про ці мовні особливості див.: Колесса, 1924, с. 13–14; Огієнко, 1929, с. 101–103; Німчук, 2001а, с. 14; Мозер, 2018, с. 10–11 та ін.).

Йоанна Ґетка та Віктор Мойсієнко, ґрунтовно вивчаючи світські й релігійні українські манускрипти XI–XIV ст., виокремили понад 30 мовних рис, які стали нормативними в українській літературній мові, а саме:

• повноголосся;

• початкові *ро-*, *ло-* із давніх *ort-, *olt-;

• написання *-ьæ-*, *-ьѥ-*, *-ью-* на місці південнослов'янських *-иæ-*, *-иѥ-*, *-ию-* (цей процес згодом сприяв українському подовженню звуків);

• кавізм (*і* на місці *ять*);

• поява українського звука [и];

• написання *-ги-*, *-ки-*, *-хи-* на місці давніх *-гы-*, *-кы-*, *-хы-*;

• перехід *е* > *о* після *й* на початку слова; перехід *е* > *о* після шиплячих та *й*;

• зближення артикуляції [*е*] та [*и*];

• чергування *у* // *в*;

• ікавізм (*і* на місці давнього *е* – новий ять);

• ікавізм (зміна **о* в новозакритому складі, що призвела в подальшому до появи *і*);

• вимова *о* з наближенням до *у*;

• втрата *и-* на початку слова;

• збереження кореневого *і-* в префіксальних дієсловах, похідних від *и-ти*;

• відображення глоткового *г* (*h*);

• *ж* на місці *dj (у північноукраїнських говірках цей рефлекс збережено, а в південних розвиток пішов у напрямку африкати *дж*, що й стало мовною нормою); відображення африкати *дж* відповідно до *zdj;

• написання *ч* відповідно до *щ* у південнослов'янських пам'ятках;

• відображення м'якості *ц*;

• написання без роздільної вимови та відображення асимілятивного подовження в іменниках середнього роду на *-иє*;

• одзвінчення початкового *с* перед дзвінким після занепаду зредукованих;

• протетичні приголосні, епентичні приголосні;

• спрощення в групах приголосних;

• зміна звукосполуки *zg > *зк*;

• флексія давального відмінка *ові*, *-еві*;

• відображення форм кличного відмінка;

• займенникові форми *тобѣ*, *собѣ* у давальному та місцевому відмінках;

• флексія ѣ > *и* у формі називного відмінка, знахідного відмінка мн. іменників чоловічого роду jŏ-основ;

• стягнення прикметникових і займенникових форм;

• дієслова з суфіксами *-ова-*, *-ува-*;

• усічення дієслівні форми 3 ос. одн.;

• наказовий спосіб дієслів у формі 3 ос. мн. із закінченням *-мо* тощо (Ґетка, Мойсієнко, 2024, с. 239–247).

Розгляньмо конкретніше приклади деяких мовних рис, зафіксованих у текстах давньоукраїнського періоду, що характеризують українську мову як окрему й давню лінгвальну систему серед слов'янських мов.

Найважливішим фонетичним процесом, що привертає увагу дослідників давніх українських текстів, був занепад редукованих голосних *ъ* та *ь*, який відбувався у слов'янських мовах двома шляхами: «у слабкій позиції (у кінцевих складах, що перед складом з голосними повного творення або із сильним зредукованим) ультракороткі голосні ще більше скорочувалися і зникали, а в сильній позиції (у складі перед слабким зредукованим, перед сонорним р, л і, можливо, в окремих випадках – під наголосом та перед групою приголосних) вони зазнавали подовження і перетворювалися в нормальні короткі голосні і, як правило, зливалися з відповідними східнослов'янськими короткими голосними *о*, *е*» (Півторак, 1988, с. 172).

Випадки занепаду редукованих засвідчено вже в давньокиївських рукописах XI ст.[5], зокрема в кириличній частині Реймського Євангелія (*кто* 2 зв, *никто* 3 зв.), Остомирового Євангелія 1056–1057 (*кни-*

[5] Юрій Шевельов відзначив, що «давньоукраїнські пам'ятки віддзеркалюють занепад єрів досить прозоро, хоча й не цілком послідовно, що випливало із суперечності між дійсною вимовою та правописною традицією – чи то вже церковнослов'янською, чи переінакшеною на місцевий копил. Їх аналіз уможливлює датування остаточного занепаду єрів приблизно 1150 роком» (Шевельов, 2002, с. 309).

гамъ 9, 15), Архангельського Євангелія (*мнѣ* 86, *кто*, *кнѧзь* 19) тощо (дет. див.: Півторак, 1988, с. 173; Жовтобрюх, 1979, с. 179). Активний занепад голосних ъ та ь у різних складах слів у слабких позиціях документують релігійні пам'ятки XII–XIII ст.: Добрилове Євангелія (*брашно*13 зв., *из* 22 зв., *кдє* 253 зв., *птєньцѧ* 206, *свѣтилникъ* 51 зв.), Бучацьке Євангеліє (*ближнии* 51 зв., *книжници* 81, *пшєницю* 97, *к томоу* 113, *нѣкто* 42), Галицьке Євангеліє 1144 р. (*книгы* 1) (Жовтобрюх, 1979, с. 179), Апостол Христонопільський (*книгахъ* 88 зв.) (Півторак, 1988, с. 174), Оршанське Євангеліє (*алкати* 29, бєз 16 зв., *вторый* 66 зв., *дондєжє* 19 зв., издалєча 33, книжнїкъ 52, Євсевієве Євангеліє (*к тєбє* 25 зв., *два* 112 зв., *смєрть* 104, *свѧза* 54 зв., *кнѧзи* 13) тощо.

Численні написання *о* замість ъ, *е* замість ь у сильних позиціях у текстах другої половини XII ст.[6] вказують на завершення процесу переходу редукованих у голосні повного творення (Півторак, 1988, с. 175); наприклад: *близнєць* (ДЄ 9), двєрь (ДЄ 26 зв.), *жєзлъ* (ДЄ 96 зв.), *плоть* (ДЄ 16), *сотьникъ* (ДЄ 55), *дєбрь* (БЄ 45), *овєць* (БЄ 53), *торъжникы* (БЄ 76), *трость* (БЄ 92 зв.), *до вєрхꙋ* (БЄ 21 зв.), *ложь* (ГВЄ 22 зв.), *овєць* (ГВЄ 37 зв.); див. ще інші тексти: *избытокъ* (ЄЄ 38), *вѣнєць* (ЄЄ 93 зв.), *тєсть* (ЄЄ 91), *правєднаго.* Є. Пут. 114 (Жовтобрюх, 1979, с. 180). Для досліджуваних рукописів характерні також написання прийменників (префіксів) із кінцевим *о* на місці ъ: *отоимєть сѧ* (БЄ 6), *во тъ днѣ* (БЄ 25), *отоидоша* (БЄ 4 зв.), *изо дъщєрє* (БЄ 16 зв.), *надо всѣми* (БЄ 38 зв.), *бєзо основаниæ* (БЄ 28); *прѣдо всѣми* (БЄ 101 зв.), *надо многыми* (БЄ 117 зв.), *ко ц(с)рємъ* (ГВЄ 127), во оумывальницю (ГВЄ 172), *со ароматы* (ОрЄ 120), *со мною* (ОрЄ 115) *во имѧ* (ОрЄ 114 зв.) тощо.

Надзвичайно поширеним явищем у давньоукраїнських текстах є перехід **ъ** + **jъ >ы** + **и**; **ь** + **jь >и** + **ь** на стику ъ, ь кінця слова зі займенником або сполучником *и* (графічно), або початковим *и* (графічно) наступного слова (цей процес зафіксовано в XI ст, зокрема у Реймському Євангелію)[7]; наприклад: *ісъ жє простєръ роукоу æты и*

[6] З приводу часу та наслідків занепаду редукованих голосних у давньоукраїнських текстах дет. див. ще: Бузук, 1927, с. 41–44.

[7] Віктор Мойсієнко відзначає, що ця зміна «могла відбутися лише на давньоруському ґрунті, оскільки закінчення -ть в III ос. одн. теп. ч. властиве пам'яткам руського ізводу. Обидві асиміляції і **ь**, і **ъ** з наступним j стали характерною особливістю руських (українських) текстів київської та галицько-волинської школи» (Мойсієнко, 2019, с. 78–79). Детальніше про галицько-волинські мовні особливості та дискусію слов'янських мовознавців щодо належності окремих давніх українських пам'яток до певної мовної території див.: Розов, 1907.

(ДЄ 74 зв.), *и привєдохы и къ оучєникомъ* (ДЄ 77 зв.), *и въсадивы и на свои скотъ* (ДЄ 137 зв.), *и заплюють и* (ДЄ 143), *како имъ прѣдасти и* (ДЄ 151 зв.), *и видѣвы и падє на ногоу ѥго* (БЄ 8); *и гнєтѧхоути и* (БЄ 10), *въ соуботоу ицѣлити и* (БЄ 99 зв.), *ащє кто мнѣ слоужить почтєти и оцѣ мои* (БЄ 119 зв.), *оставимы и* (ЄЄ 21), *оубиимы и* (ЄЄ 42 зв.), *биæхоути и по ланитама* (ЄЄ 93 зв.); див. ще в Городиському (Христонопільському) Апостолі: *наставити и* 140, *познахомы и* 94, *оклѥвєтавають и* 55 (Колесса, 1923, с. 24) та в Лавришівському Євангелію: *гнєтæхоути и* 79, *въпрахоути и* 109 зв., *привєдохы и* 63, *оузѧты ихъ* 104 (Мойсієнко, 2018, с. 444).

Окремої уваги в досліджуваних пам'ятках заслуговує коренева форма *скєрб-* (*є>ь*) відповідно до старослов'янської *скръб-*, яка, на думку В. Німчука, є дуже вагомим аргументом на користь того, що тексти, які документують словоформи із цим коренем, переписувано не просто зі східнослов'янських протографів, а з південносхіднослов'янських (Німчук, 2001b, с. 10)[8]; наприклад: *скєрби* (ДЄ 90 зв.), *скєрбѣти* (ДЄ 216 зв.), *оскєрбѣ* (ДЄ 38 зв.), *скєрбѧщє* 125 (БЄ 125), *въ скєрбь* (БЄ 110 зв.), *прискєрбьна* (БЄ 126), *скєрби* (ЄЄ 88), *скєрбѧща* (ЄЄ 125).

Наслідком занепаду редукованих голосних у слабких позиціях є виникнення вторинного («нового») *ѣ*, що фіксують українські пам'ятки, переписувані передовсім на галицько-волинських землях (Мойсієнко, 2018, с. 441)[9]. Давньоукраїнські рукописи «новий» *ѣ* репрезентують у таких випадках:

• у різних відмінкових формах іменників на *-єниѥ*: *въскрьсѣньѥ* (ДЄ 76 зв.), *погрєбѣньѥ* (ДЄ 212), *оуспѥньє* (ДЄ 268 зв.), *рожѣнии* (БЄ 11), *прѣгрѣшѣнии* (БЄ 77), *камѣниѥмъ* (БЄ 7 зв.), *оучѣньѥ* (ГВЄ 17 зв.), *помышлѣньѥмь* (ЄЄ 53), *æвлѣньѥ* (ЄЄ 51), *избавлѣньѥ* (ЄЄ 136 зв.);

• у словах на *-єнь*: *рємѣнь* (ДЄ 3 зв.), *камѣнь* (БЄ 71), *пєрстѣнь* (ГВЄ 144 зв.);

• у словах із суфіксом *-тєль*: *дѣлатѣль* (ДЄ 49), *оучитѣль* (ДЄ 50), *строитѣль* (БЄ 48), *тѧжатѣль* (БЄ 77 зв.), *оутѣшитѣль* (ЄЄ 26 зв.);

[8] Про міркування дослідників щодо кореня *скєрб-* у давньоукраїнських текстах див.: Осінчук, 2012, с. 16–17; Німчук, Осінчук, 2017, с. 13–14; Мойсієнко, 2018, с. 443.

[9] Мовознавці відзначають, що найперші приклади вживання «нового ятя» відбито в написі на хресті полоцької княгині Євфросинії (камѣньє, игоумѣньѧ), виробленому 1161 р., правдоподібно, київським майстром (Шевельов, 2002, с. 389).

• у формах місцевого відмінка однини чоловічого і середнього родів деяких займенників та у формах давального й місцевого відмінків однини жіночого роду займенників: *о нѣмь* (ДЄ 29), *о всѣмъ* (ДЄ 106 зв.), *въ родѣ сѣмь* (БЄ 102), *въ нѣи* (БЄ 10 зв.), *горѣ сѣи* (БЄ 76 зв.), *вашѣмь* (ЄЄ 13 зв.);

• у дієслівних словоформах 3-ої ос. одн. теперішнього чи майбутнього часів: *въздвигнѣть* (ДЄ 55 зв.), *възьмѣть сѧ* (ДЄ 208 зв.), *зовѣть* (ДЄ 161 зв.), *можѣть* (ДЄ 36);

• у заперечній частці *нє*: *нѣ иждєноу* (ДЄ 15 зв.), *нѣ съмоущаєть сѧ* (ДЄ 33), *нѣ пцѣтє сѧ* (БЄ 47 зв.), *нѣ ищѣтє* (БЄ 48), *нѣ зриши* (ЄЄ 42), *нѣ възгласить* (ЄЄ 92 зв.);

• див. ще інші слова: *мѣчь* (ДЄ 50 зв.), *пѣщь* (ДЄ 61), *бѣздьнаѥ* (БЄ 41), *сѣмь* (БЄ 16 зв.), *вѣлъблоудъ* (ЄЄ 74 зв.), *нєбѣсноѥ* (ЄЄ 108) тощо.

Київською писемною традицією є написання старослов'янських словоформ *съвѣдѣтєль*, *съвѣдѣтєльство*, *съвѣдѣтєльствовати* з **и**-рефлексом: *съвѣдитєль* (БЄ 128), *свѣдитєльства* (БЄ 127 зв.), *съвѣдитєлѧ* (БЄ 127 зв.), *свѣдитѣльствоуѥши* (ЄЄ 13 зв.), *свѣдитєльствовахъ* (ГВЄ 209 зв.), *свѣдитѣльство* (ЄЄ 13 зв.), *свѣдитєльствова* (ОрЄ 134), *съвѣдитєльствоуѥтє* (ОрЄ 113); див. ще у Віденському Октоїху: *свѣдитєли* 184 зв., *свѣдитѣльствоуѥмъ* 221 зв. (Мойсієнко, 2021, с. 205).

Досліджувані релігійні пам'ятки засвідчують давню українську рису – лабіалізація *е* (*е* > *о*) після шиплячих[10]: *врачовъ* (БЄ 10), *w(т) вєржонъ* (БЄ 45 зв.), *възложонъ* (БЄ 55), *пославшому*. ЄГ 1144 (Півторак, 1988, с. 105), *блажонъ* (ГВЄ 117); див. ще в Городиському (Христонопільському) Апостолі: *имоущому* 85, *творѧщому* 113, *вѣроующому* 4 зв., *мѣньшому* 125 (Колесса, 1923, с. 25).

Варто зазначити, що багатим матеріалом для вивчення історії української мови є засвідчені в давньокиївських текстах численні антропоніми, які відбивають взаємодію живої давньоукраїнської мови і церковнослов'янської у часи Русі. Аналіз відомих сьогодні українських наукових студій дав змогу констатувати відсутність ґрунтовних досліджень про особові імена, засвідчені в найдавніших давньоукраїнських пам'ятках, зокрема в канонічних текстах. Ономастичні дослідження української антропонімії ґрунтуються

[10] Спорадичні написання з *о* після шиплячих трапляються вже в найдавніших світських київських текстах XI ст., наприклад: *чоловѣка* (Изб. 1073, с. 179 зв.), *жона* (Изб. 1076, с. 181 зв.) (дет. див.: Півторак, 1988, с. 105).

здебільшого на матеріалах пам'яток ділової мови XIV–XVIII ст. (Денисюк, 2006, с. 4–6).

В іменникý давньоукраїнських канонічних текстів чи в місяцесловах досліджуваних рукописів фіксуємо низку народнорозмовних рис, як-от:

• стягнення голосних фонем (*-и-* < *-ии-*; *-а-* < *-аа-*) у середині власних назв: *гаоурила* (ОЄ 231 зв.) *гаврилъ* (ДЄ 265), *гаврилъ* (ЄМ 194 б), *гаврилъ* (ЄЄ 131 зв.); *гаврила* (ОрЄ 127 зв.), *данила* (ЄЄ 119), *данила* (ОрЄ 128 зв.), *аврамъ* (ДЄ 22), *аврама* (ОрЄ 129 зв.), *исакъ* (ЄМ 179 в), *исакъ* (ОрЄ 129), *варава* (ЄМ 116 а)[11]; пор. українські: *Аврам*, *Варава*, *Гаврило*, *Данило*, *Ісак* (Трійняк, 2005, с. 18, 56, 77, 99, 158);

• редукція давнього ненаголошеного голосного *и* на початку слова: *єсѣæ* (ДЄ 251), *æкова* (ДЄ 266 зв.), *ст҃о æкова* (ГВЄ 200), *ѥзєкию* (ЄЄ 120), *сидора* (ЄЄ 129 зв.), *ѡсифови* (ОрЄ 129 зв.), *юда* (ОрЄ 82 зв.), *æковъ* (ОрЄ 94 зв.);

• написання з *ь* перед йотованими на місці південнослов'янського *и*[12]: *диоклитьæнѣ* (ОЄ 226), *ананьæ* (ДЄ 250 зв.), *андрьæна* (ДЄ 268 зв.), *антоньæ* (ДЄ 260), *гєѡргьæ* (ГВЄ 214 зв.), *марьæ* (ГВЄ 57), *лоукьæна* (ГВЄ 215), *ильæ* (БЄ 32), *афанасьæ* (ЄЄ 128 зв.), *васильæ* (ЄЄ 125), *ильæ* (ОрЄ 44 зв.), *марьæ* (Лвр.Є 158 зв.), *настасьѣ* (Лвр.Є 165), *дємьæна* (Лвр.Є 165) (Мойсієнко, 2018, с. 444, 445);

• у запозичених іменах на місці гр. *єι*, *αι* фіксуємо *ѣ* (перед й та йотованим голосним): *аньдрѣи* (ДЄ 5 зв.), *ѥлисѣæ* (ДЄ 264), *варфоломѣæ* (ДЄ 268 зв.), *матьѳѣæ* (БЄ 2 зв.), *ѥфрѣма* (ЄЄ 128 зв.), *тимофѣæ* (ЄЄ 133); пор. у сучасних християнських іменах: *Андрій, Варфоломій, Матвій* (Трійняк, 2005, с. 33, 58, 220);

• сплутування *и/е*: сємєона (ДЄ 245) (пор. цсл. *сѵмєонъ*); див. у Віденському Октоїху: *симионъ* 251 зв.–252, *ємильѧна* 182 (Мойсієнко, 2021, с. 207, 208); пор.: *параскивгии* (ОрЄ 117);

• у на місці стсл. *ю*: *оустины* (ОрЄ 126);

• народні форми імен: *ст҃го костѧнтина* (ДЄ 263 зв.), *мч(н҃) цѣ орины* (ЄЄ 133), *иваноу* (Лвр.Є 7), *ивана* (Лвр.Є 7), *ѡлєѯы*

[11] Юрій Шевельов відзначив, що різноманітні стягнення голосних звуків в особових формах давньоукраїнського часу зумовлені балканським посередництвом, зокрема й впливом розмовної грецької мови (Шевельов, 2002, с. 157).

[12] Зміна південнослов'янських сполучень *-иæ-*, *-иѥ-*, *-ию-* на *-ьæ-*, *-ьѥ-*, *-ью-* «стала одним із найвиразніших показників писемности русько-української редакції. Явище характерне вже для найдавніших текстів XI ст.» (Ґетка, Мойсієнко, 2024, с. 99).

(Лвр.Є 176), wлєны (Лвр.Є 178 зв.) (Мойсієнко, 2018, с. 447); див. ще імена із написів-графіті: *дъмило, стипъко, михалько, данило, марко* (Ґетка, Мойсієнко, 2024, с. 209);

• на місці стсл. закінчень *-ѧ, -а* жіночі й чоловічі імена (-ja-основи) в родовому відмінку одн. містять живомовні закінчення *-ѣ, -ѥ*[13]: *ананьѥ* (ДЄ 248 зв.), *ильѥ* (ДЄ 267), *натальє* (ДЄ 268 зв.), *анастасьѣ* (ГВЄ 200 зв.), *агафьѥ* (ЄЄ 129 зв.), *фєѡдосьѥ* (ЄЄ 134), *пр(о)рка захарьѣ* (ОрЄ 124), *мтрє̑... сифиє* (ОрЄ 125 зв.), *ксєниѣ* (ОрЄ 134 зв.);

• закінчення *-ови* в давальному відмінку одн. іменників -ŏ (-jŏ)-основ: *андрѣови* (ДЄ 30 зв.), *симонови* (БЄ 2 зв.), *ѡwанови* (ОрЄ 5), *пєтрови* (ОрЄ 34), *симонови* (ОрЄ 30) тощо.

Вивчення особових імен у рукописах києворуського часу засвідчує, що «більшість варіантів християнських імен давньоукраїнського періоду збережена до сьогодні й активно функціонує в українській народній мові» (Осінчук, 2011, с. 157).

У студіях пам'яток києворуської писемної традиції важливе значення для історії української мови становить лексика, яка на сьогодні, на жаль, менше досліджена, ніж фонетика й морфологія[14].

У радянський період через об'єктивні та суб'єктивні причини вивчення української лексики почали від XIV ст.[15]. Саме на основі джерел XIV ст. розпочалося лексикографічне опрацювання української лексики, результатом чого став двотомний «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» за редакцією Лукії Гумецької,

[13] Детальніше про цю особливість в найдавніших українських текстах релігійного стилю див.: Козирєва, 2008, с. 22.

[14] Вивчаючи глибше українську лексику на матеріалі різностильових текстів XI–XIII ст., дослідники відзначили, що українська мова зазначеного часу володіла розвиненою лексико-семантичною системою, що склалася на ґрунті багатої праслов'янської спадщини (дет. див.: Винник, Горобец, Карпова, 1983, с. 29–163; Німчук, 1992).

[15] Загальновідомо, що у часи функціонування СРСР провладні тогочасні історики й мовознавці розвивали вчення про давньоруську народність, а Київську Русь розглядали як «спільну колиску» трьох слов'янських народів, після розпаду якої не раніше XIV ст. витворилися окремі східнослов'янські народи. Михайло Лукінюк про цю теорію відзначає так: «коли імперські історики переконалися у власній неспроможності довести, що Київська Русь була російською державою, то спритні фальсифікатори, аби лише не допустити визнання її українською, що було б смертельною загрозою як для великодержавницького міфу про "тисячолітню Росію", так і для спокійного існування імперії взагалі, оголосили її нічиює, чи то пак "*спільною*", що узвичаєно сприймається росіянами як виключно їх власна» (Лукінюк, 2012, с. 127–128).

який став єдиною завершеною працею в українському історичному словникарстві (СУМ[14–15])[16].

Сьогодні особливо відчутним є брак лексикографічного опрацювання писемної спадщини періоду XI–XIII ст.[17]. Важливість історичного словника тогочасної мови виявляється насамперед у тому, що давньокиївська лексична спадщина – «основа лексико-семантичної системи української мови. Вона майже до деталей збереглася, становлячи величезний активний словниковий масив у діалектному мовленні і в літературній мові» (Німчук, 1992, с. 360). Окрім цього, у славістиці свідчення про найдавнішу лексику києворуського періоду і до XIV ст. можна почерпнути з трьох російських словників: «Словника давньоруської мови» Ізмаїла Срезневського, «Словника російської мови XI–XVII ст.», «Словника давньоруської мови XI–XIV ст.», згідно з якими, історія староукраїнської мови починається не раніше XIV ст. (Ґетка, Мойсієнко, 2024, с. 187).

[16] Незавершеним залишився «Історичний словник українського язика» за редакцією Євгена Тимченка (два випуски опубліковано у 1930 р. і 1932 р.; надруковано до слова **ЖЯЛУВАТИ**) (ІСУЯ). Незважаючи на те, що члени комісії для підготовки укладання цього лексикону, яку очолив Є. Тимченко, поставили собі за мету зібрати лексичний матеріал української мови від найдавнішого часу, на жаль, до джерельної бази не увійшли тексти XI–XIII ст. (Збірника Святослава 1073 і 1076 рр., Слова Григорія Богослова, Архангельське Євангеліє 1092 р., Остромирове Євангеліє 1056 р.), які, на думку дослідників, рясніють ознаками живої української мови, а отже, дають для історичного словника дуже цінний матеріал (Кровицька, 1996, с. 86–87). Із-поміж історичних словників варто виокремити «Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.» (опубліковано 18 випусків: **А–МАТКА**), у реєстру якого є книжна та народнорозмовна лексика української мови, зафіксована у творах різних жанрів і стилів цього періоду. Також відомо, що із 2019 р. у відділі історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України (м. Київ) розпочато підготовчу роботу над фундаментальним академічним проєктом «Словник української мови другої половини XVII–XVIII ст.» (Пуряєва, Коца, Бабенчук, 2022, с. 57).

[17] Василь Німчук, дослідивши мову пам'яток X–XIII ст., створених на півдні Русі, довів, що їй притаманні риси української мови, більшості її сучасних говорів, і запропонував називати цю лінгвосистему «руськоукраїнською» («українськоруською») мовою (Пуряєва, Коца, Бабенчук, 2022, с. 53). Слід відзначити, що у 80-х роках XX ст. в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР було розпочато роботу над підготовкою проспекту Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції, яку завершено вже в новоствореному Інституті української мови АН України. Однак через відсутність картотечних шаф, приміщення для картотеки, труднощі з тиражуванням карток на початку 90-х років XX ст. працю над цим словником призупинено (Німчук, 2008, с. 6–7).

Вивчаючи джерельну базу «Словника давньоруської мови XI–XIV ст.» («Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.») (СДЯ), ми виявили понад 160 українських текстів зазначеного періоду, з-поміж них – понад 30 пам'яток релігійного стилю, окремі з яких згадували вище, наприклад: Апостол тлумачний 1220 р. (Ап 1220)[18], «Слова» Григорія Богослова (Назіянзина) XI ст. (ГБ XI), 16 слів Григорія Богослова з тлумаченнями Никити Іраклійського XIV ст. (ГБ XIV), Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. (ЕвОстр 1056–1057), Мстиславове Євангеліє 1095 – 1117 рр. (ЕвМст до 1117), Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р. (ЕвГал 1144), Добрилове Євангеліє 1164 р. (ЕвДобр 1164), Юріївське Євангеліє близько 1120 р. (ЕвЮр н. XII), Пантелеймонове Євангеліє XII ст. (ЕвПант XII-XIII), Євангеліє Милятине 1215 р. (ЕвМилят 1215), Георгієве (Галицько-Волинське) Євангеліє 1264–1301 рр. (ЕвГал 1266–1301), Симоновське Євангеліє 1270 р. (Ев 1270), Євсевієве Євангеліє 1283 р. (Ев 1284), Холмське Євангеліє кінця XIII ст. (Ев XIII), Полікарпове Євангеліє 1307 р. (Ев 1307), Кондакар 1207 р. (Конд 1207), Путятина мінея за травень XI ст. (Мин (Путян.) ок. 1100 (май)), Псалтир 1397 р. (Псалт 1397), Служебник XIII ст. (Служ XIII) тощо.

Серед джерел «Словника російської мови XI–XVII ст.» («Словарь русского языка XI–XVII вв») (СлРЯ) вказано такі українські церковно-релігійні тексти: Городиський (Христонопільський) Апостол XII ст. (Апост.Христ.), Архангельське Євангеліє 1092 р. (Арханг.ев.), «16 слів Григорія Богослова з тлумаченнями Никити Іраклійського XIV ст.» (Гр.Наз.[1]), «XIII слів Григорія Богослова XI ст.» (Гр.Наз.), «Молитва» київського митрополита Іларіона XI ст. (Илар.Мол.), Кондакар 1207 р. (Конд.I), Кондакар к. XII – поч. XIII ст. (Конд.II), Мінея служебна Дубровського XI ст. (МинДубр.[1]), Мстиславове Євангеліє 1095–1117 рр. (Мст.ев.), Остромирове Євангеліє 1056–1057 (Остр. ев.), Парамійник 1271 р. (Парем.[4]), Псалтир XIII–XIV ст. (Псалт.арх. Амф.1), Псалтир «Чудовський» XI ст. (Псалт.Чуд.) тощо.

Матеріал українських пам'яток, використаний у російських історичних словниках як ілюстративний для підтвердження нібито функціонування слова в мові найдавнішого писемного періоду розвитку російської (!) мови, – це не тільки надійний критерій для аналізу тих чи тих явищ української мови (фонетики, словотвору, морфології тощо), а й доступ дослідникам різних наукових галузей

[18] У дужках зазначаємо умовне скорочення пам'ятки в аналізованому словникові.

до значної кількості фактів про давньокиївську епоху, а саме про тогочасне господарство й торгівлю, про державний устрій, військову справу, звичаї, обряди, побут тощо.

Аналізуючи російські історичні словники, виявляємо цілі масиви ілюстративного матеріалу (XI–XIV ст.) із згадуваних (і не тільки) давньоукраїнських джерел. Окрім того, ілюстрації із текстів зазначеного періоду в словникових статтях чітко подано на позиції хронологічно найранішого джерела. Наприклад, реєстр російських словників збагатили такі лексеми, виявлені тільки в давньоукраїнських текстах: **дольныи** 'земний'. ГБ XIV, 117 г. (СДЯ-3, с. 42); **изгроубити** 'помилитися'. Ев.1307, 123 об. (СДЯ-3, с. 497); **изкривити** 'спотворити'. Ев.1284, 62 об. (СДЯ-4, с. 18); **морѧникъ** 'моряк'. ГБ XIV, 21 б; **морѧнинъ** 'моряк'. ГБ XIV, 21 в (СДЯ-5, с. 25); **моудреньє** 'міркування'. ГБ XIV, 83 а (СДЯ-5, с. 31); **моудрьствити** 'розмірковувати'. ГБ XIV, 83 а (СДЯ-5, с. 35); **попирьнъ** 'пов'язаний з похміллям'. Ев. 1270, 40 зв.; Служ. XIII 5 (СДЯ-7, с. 193); **пѣнитисѧ** 'покриватися піною' ГБ к. XIV, 183–184 (СДЯ-9, с. 407). Цікаво, що слово **ластовица** 'ластівка' містить ілюстративний матеріал – перші й найдавніші фіксації – із шести українських текстів («Хроніка Георгія Амартола», «Пролог Юріївський», «Мірило праведне», «16 слів Григорія Богослова з тлумаченням Никити Іраклійського», «Пчела», «Палея») (СДЯ-4, с. 392).

Привертає увагу факт, що до реєстру «Словника давньоруської мови XI–XIV ст.» увійшло понад 40 складених лексем (здебільшого ті, що позначають абстрактні поняття) із першою основою *добро-* тільки із української пам'ятки «16 слів Григорія Богослова»: **доброзаконьє** 'законність, справедливість'; **доброзрачьє** 'краса, привабливість'; **доброизповѣданьє** 'оповідання, розповідь'; **доброимѣньє** 'багатство'; **доброкрасьнъ** 'той, хто добре володіє справою'; **добропокорьнъ** 'покірний'; **доброслоутьє** 'слава, хвала'; ***добростраcтьє*** 'радісне, щасливе життя'; **доброоутварьє** 'благопристойність'; **доброчиньє** 'упорядкованість'; **добрѣприаѣть** 'приємний' тощо (СДЯ-3, с. 7–25).

Свідченням того, як реєстрові слова із словників давньоруської мови, засвідчені в давньоукраїнських текстах, розвинули своє значення упродовж історичного розвитку української мови і збережені до сьогодні в її говорах, є такі словникові статті:

БАНЬНИКЪ 'банщик': Како же хотѧщеи мытисѧ. млтвоу же да приємлють и реченоую печѧть. и да приносѧть ю къ баньникоу.

инако бо ни тъ // да не дасть комоу мытисѧ. Уст. XII/XIII, 255–255 зв. (СДЯ-1, с. 104); *банникъ* ‘лазник’ *діал.* банник: balntator, ба(н)никъ. 1642 ЛС 100 (СУМ16-17-2, с. 18); *банник* (ЕСУМ-1, с. 136);

ГРЕЗНА ‘виноградне гроно’: имже образомь wбращетсѧ пародокъ в грезну. и рекуть не æжь ѥго. ГБ XIV, 122 а (СДЯ-2, с. 386); ***грезно*** ‘(винограду) гроно’: И рє(к) до ни(х): южь тоу(т) с вами бо(л)шє нє боудоу пити w(т) ты(х) грєзновь, єдно въ цр҃(с)твїи wц҃а моєго. XVI ст. УЄ Трост. 53; постава твоя приподобана есть палмѣ, а сесца персеи твоихъ грезнови винному. поч. XVI ст. Песн.п. 55 (СУМ[16-17]-7, с. 82); у південно-західних говорах збережено форми: *грезн*, *грезен*, *грезно*, *грозно* ‘гроно, виноград’ (Німчук, 1992, с. 256);

МОЧА ‘дощ’: бес покрова же в зимы и в зноæ. и моча страдати. ГБ. XIV, 144 а (СДЯ-5, с. 26); **моча** ‘дощ’: Бес покрова же въ зимы, и въ зноѧ, и въ мочѧ страдати. Гр.Наз. XI в. л. 24 (Ср.-2, с. 180); **моча** ‘дощ; дощова погода’: бес покрова же въ зимы, и въ зноя, и въ мочя страдати. Гр.Наз., 19. XI в. (СлРЯ-9, с. 280–281); **моча** ‘дощова погода’ (ЕСУМ-3, с. 499); **моча́** ‘слота’ (Ж.-1, с. 455);

ПЕРСТЪ (ПРЪСТЪ, ПРЬСТЪ, ПЬРЪСТЪ) 1. ‘палець’: И поимъ и единого отъ народа, въложи, пьръсты своя въ уши его… и абие развръзоста ся слуха его. Остр.ев., 132 об. 1057 г.; По семь же римляне, акы желѣзо, имь же крѣпъци быша таче прьсти ножьнии. Изб.Св. 1073 г, 162 об.; Боянъ же, братие, не .і҃. соколовь на стадо лебедѣи пущаше, нъ своя вѣщиа пръсты на живая струны въскладаше. Сл. о п. Иг., 4; **2.** ‘палець, як міра товщини’: Два же столпа створена мѣдяна… и златыми дъсками перста въ толшѣе окова я. Хрон.Г.Амарт., 140. XIII–XIV вв. (СлРЯ-15, с. 13); ***пєрстъ*** ‘палець’: сг҃аæ варвара. сотворила знамѣниє ч(с)тного кр(с)та своимъ пєрсто(м). 1489 Чет. 85; пришолъ ис(с)ъ… р(ч)є фомѣ. ащє нє имєши ми вѣры. приступи ко мнѣ. вложи пєрстъ твои в рєбра моæ. разумѣи æзвы гвоздиньыæ. и нє боуди нєвѣрєнъ.1489 Чет. 336; Коли умеръ богатый, погребли его у аду, та мучивъ(ся) тамъ, изъ мукы просивъ милости, што бы Ла(за)рь перстомъ своимъ остудив языкъ ему. XVI ст. НЄ 148; Только... тебѣ,... ознаймити то хощу, яко перст либо палецъ старший в той правителной кормила руцѣ заболѣл и мертвостию гнильства заражен был,… отсѣщи от себѣ. 1608–1609 Виш. Зач. 215 (КСУМ[16–17]); у сучасній українській літературній мові (з ремарками: *уроч.*, *заст.*) та в центральних закарпатських говірках на позначення пальця вживають форму ***перст*** (Німчук, 1992, с. 334).

Отже, глибше опрацювання давньоукраїнських рукописів підтверджує ще раз думку, що видавати їх і робити доступними громадськості – вкрай важлива справа, адже ці найдавніші українські пам'ятки є достеменними джерелами для вивчення стану структури української мови XI–XIV ст.

Староукраїнська доба. Багатим джерелом для вивчення історії українського письменства та мови є тексти різних стилів та жанрів староукраїнського часу, які, за даними картотек «Історичного словника українського язика» (за ред. Є. Тимченка) (КІСУЯ) та «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (КСУМ[16-17])[19], репрезентують «багатогранність шарів лексики, полісемантичність слів, багатство синонімів (як лексичних, так і словотвірних), часте використання слів у переносному, метафоричному та образному значеннях, порівняно різноманітне вживання вигуків, слів з відтінком здрібнілості та позитивної і негативної суб'єктивної оцінки, надзвичайно широке використання словотворчих засобів, за допомогою яких виникали слова на означення найрізноманітніших понять (конкретних і абстрактних), пов'язаних з усіма сферами людської діяльності, а також активне функціонування стійких і лексикалізованих словосполучень та різноманітних фразеологічних одиниць для вираження нових понять та відтінків їх значень» (Гринчишин, 1985, с. 7–8).

Незважаючи на те, що на сьогодні вже видано й опрацьовано значну кількість староукраїнських пам'яток (найбільше текстів ділової мови, наукового й художнього стилів тощо, оскільки, як зазначено вище, до 90-х років XX ст. політичний режим з атеїстичною настановою обмежив вивчення релігійного стилю), мало-

[19] «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» – хронологічне продовження двотомного «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст. (1977–1978 рр.)». За специфікою добору писемних джерел, за кількістю реєстрових слів цей словник значно відрізняється від попереднього. Відмінність виявляється також у принципах створення обох словників та їх Лексичних картотек. Якщо попередній побудовано за принципом «тезауруса» (у нього ввійшли всі слова – загальні й власні, помилкові й перекручені всіх пам'яток XIV–XV ст., що стали його основою), то наступний є словником вибраного кола писемних пам'яток, які далеко не повно фіксують лексичний склад української мови давнього періоду. Окрім цього, створення картотек обох словників здійснено за різними принципами. Для першого застосовували суцільне розписування текстів (цьому сприяла обмежена кількість документів), а для другого розписування текстів було вибірковим, що зумовлено надзвичайно великою кількістю різножанрових пам'яток (СУМ[16–17] ПЗ, с. 3).

дослідженими та малодоступними для громадськості залишаються рукописні пам'ятки релігійно-богослужбових жанрів (Євангелія, Апостоли, Служебники, Требники, Ірмологіони, Октоїхи, Устави церковні, Мінеї, збірники житій, бесід і слів святих, проповіді, повчання, передмови до церковних книг, Учительні Євангелія тощо).

Загальновідомо, що у староукраїнський період[20] значно поширилися ідеї перекладів релігійних (богослужбових) текстів на доступну читачеві й слухачеві українську (просту руську) мову, яка була опозицією до церковнослов'янської й польської мов. У ці часи відомо чимало перекладів української мовою книг релігійного стилю: Пересопницьке Євангелії 1556–1561 рр., Новий Завіт Негалевського 1581 р., Крехівський Апостол XVI ст., Євангелія В. Тяпинського 1570 р. (Огієнко, 1930), Літківського Євангелія XVI ст., Нягівські повчання XVI ст. (Чепіга, 2001), Ладомирове Євангелія кін. XVI ст. (Любащенко, 2001) та ін.

Вивчення мови чи інших особливостей рукописних пам'яток, зрозуміло, можливе насамперед завдяки тому, що ці тексти легкодоступні й зберігаються в Україні. Так, увагу дослідників, передовсім з огляду на мовні особливості, привернули Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. (Чепіга, 2001) та Крехівський Апостол XVI ст. (Огієнко, 1930). Названі рукописи є джерелом цінного матеріалу для вивчення історії української мови, оскільки документують низку елементів, властивих живомовній тогочасній українській стихії. Окрім цього, ці тексти цікаві і для палеографів, і для кодикологів, оскільки фіксують багато явищ, пов'язаних із другим південнослов'янським впливом.

Аналізуючи староукраїнські переклади, треба згадати і про Четью 1489 р., яка, на думку В. Німчука, «посідає особливе місце в історії вітчизняної культури, адже вона – один із найдавніших перекладених українською мовою конфесійних текстів, що зберігся до наших днів. До того ж пам'ятка досить велика за обсягом (750 арк.) і

[20] Мовознавці зауважують, що «згідно з найбільш поширеними науковими традиціями, нова доба української мови, а саме "середньоукраїнська доба" (або, переважно в українській науці: "староукраїнська доба"), починається з середини 14 ст., коли після занепаду давньоруських держав (остаточно 1349 р.) українські землі ввійшли в склад Великого князівства Литовського (більшість українських земель, разом з білоруськими) та Королівства Польського (Галицька Русь, Західне Поділля, Белзька земля, Холмська земля) й на відміну від російських земель опинилися в зоні потужних культурних впливів з Західної Європи» (Мозер, 2018, с. 12).

містить величезний історико-мовний матеріал» (Німчук, 2015, с. 3). Живомовні риси у Четьї найвиразніше простежуються на фонетичному, морфологічному й лексичному мовних рівнях (Гринчишин, 1995; Воронич, 2011; Німчук, 2015 та ін.). Названі рукописи передовсім важливі тим, що вони стали об'єктом лексикографічного опису XVI–XVII ст. Конкретна й абстрактна лексика цих пам'яток, що належить до реєстру «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ[16-17]), широко віддзеркалює світогляд тогочасних українців.

У XVI–XVII ст. релігійний стиль поповнюють Учительні Євангелія[21] – твори релігійно-дидактичного змісту, що містять проповіді (казання, виклади, повчання, науки, слова) на недільні та святкові читання розділів (глав) або зачал Євангелія, розташовані у порядку річного богослужіння, і призначені для простих людей (Добосевич, 2000, с. 356). Цінність цих текстів полягає насамперед у тому, що вони написані писемно-літературним узусом того часу, часто – з говірковим нашаруванням (Німчук, 2005, с. 23).

Дослідники Учительних Євангелій наголошують, що ці пам'ятки «побутували здебільшого на західних теренах України. Більшість їх списків потрапила до книгозбірень з церков Галичини та Закарпаття, тому вони переважно виявляють риси західноукраїнського говіркового мовлення, а особливо часто – карпатські діалектизми» (Макович, 2013, с. 74).

Найбільш системно лексикографічне опрацювання лексики із Учительних Євангелій здійснено у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ[16-17])[22], до канону джерельної бази якого уведено майже 30 названих друкованих і рукописних текстів. Зокрема назвемо такі: Волинське Учительне Євангеліє (Володимир, 1571); Учительне Євангеліє (Львів, 1585); Учительне Євангеліє з території Бойківщини (кін. XVI ст.); Тригорське Учительне Євангеліє (б.м.н., XVI ст.); Тростянецьке Учительне Євангеліє з території Лемківщини (XVI ст.); Учительне Євангеліє (Заблудів, 1568); Канівське Учительне Євангеліє (б.м.н., I пол. XVII ст.);

[21] Ґрунтовно вивчаючи жанр учительного Євангелія, Галина Чуба виявила їх у руській книжності в найдавніший період. Найраніша пам'ятка – Учительне Євангеліє Костянтина Преславського, укладене наприкінці IX ст. на основі творів Отців Церкви, насамперед Йоана Золотоустого (Чуба, 2011, с. 5).

[22] Відзначмо, що окремі Учительні Євангелія вперше до корпусу джерельної бази здійснили укладачі «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка (ІСУЯ, с. XII–XIII).

Учительне Євангеліє (Устрики, І пол. XVII ст.); Учительне Євангеліє (Чалгани, 1605); Учительне Євангеліє (Височани, 1635) та ін. (СУМ[16-17] СВД).

Поширеними в досліджуваний період були друковані Учительні Євангелія Мелетія Смотрицького (Єв'є, 1616), Кирила Транквіліона-Ставровецького (Рохманів, 1619) та Петра Могили (Київ, 1637) (СУМ[16-17] СВД, с. 326).

В Учительних Євангеліях особливий інтерес викликає тогочасна живомовна лексика, яка зуміла зберегти свої семантичні особливості до наших днів; наприклад:

• **бавитися** 'баритися, затримуватися': єлисєй скоро ишо(л) нє бави(л)сѧ. Устрики, І пол. XVII ст. УЄ № 29515, 234 (СУМ[16-17]-2, с. 7); **бавитися** *діал.* 'баритися, гаятися' (СУМ-1, с. 77);

• **блукатисѧ** '(ходити без мети і напряму) блукати, поневірятися': а котóрыѣсѧ и на лѣво вагáют҃, и самwпáсно блукáют҃сѧ… тыѣ трáтѧ(т), и сáмы(х) сєбє… wшукивáютъ. Київ, 1637 УЄ Кал. 128 (СУМ[16-17]-2, с. 125); **блукатися** *діал.* 'блукати' (СУМ-1, с. 204);

• **борзо** 'скоро, швидко': А тоє рєк҃ши, ишли бо(р)зо до потока кєдръскаго. XVI ст. УЄ Трос. 57; Оуподобѣ(м) сѧ wной з҃мїи м(д) ро(и) кътóраа хóщє(т) избыти старóй скуры из҃ сєбє тєды бóрзо прє(з) тѣсныи роспáлины оулѣзє. 1645 УЄ № 32, 69 (СУМ[16-17]-3, с. 31); **борзо** *діал.* 'швидко' (СУМ-1, с. 218);

• **вєрєчи**, **вєргти** 'вергнути, вергти, кинути, шпурнути': а єслі жє рука твоя правая съблажняєт тєбє w(т)сєцї ю и вєрзи w(т) сєбє. Володимир, 1571 УЄ Вол. 45; и w(т)шє(д)ши w(т) ны(х), æ(к)бы мо(г), кáмєнє(м) вєрєчи. XVI ст. УЄ № 29519, 24 (СУМ[16-17]-3, с. 230); **вергати**, **вергнути**, **вергти** *розм.* 'з силою кидати, шпурляти' (СУМ-1, 327);

• **воздухъ** 'повітря': и дш҃а… розумѣєтьсѧ ду(х) и мыглию… и вѣтро(м)… // и воздоу(х). Височани, 1635 УЄ № 62, 50 зв.–51 (СУМ[16-17]-4, с. 174–175); **воздух** 'повітря' (Гр.-1, с. 248);

• **громадити** '(поступово збирати, відкладати щось) нагромаджувати': так єсть каждый которій събѣ громадит, а нє въ бг҃а богатѣєт. Володимир, 1571 УЄ Вол. 75 (СУМ[16-17]-7, с. 94); **громадити** *діал.* 'збирати, стягати, нагромаджувати' (СУМ-2, с. 174);

• **дебрь** 'яр': всѧкаѧ дєбрь бу(д)ть нáплънєна и всѧка гóра и холм҃ь смири(т)сѧ. XVI ст. УЄ Літк. 5 (СУМ[16-17]-7, с. 215); **дебра**, **дебр**, **дебрь** *зах.* 'яр; улоговина' (СУМ-2, с. 228) та ін.;

• **муть** '(*каламутна вода*) каламуть, каламуття': Што вла(с)нє тому єзєру прировнати можє(м) то(т) ма́рны(и) всѣ(х) гръкостїи наплънєны(и) свѣ(т) в҃ котро(м), ро(з)маиты(х) дивовь стра́хо(в), и дивного нєстроєнїа ра(з)мно́жилосѧ до́сы(т). И в҃ котром҃ сѧ вганѧє(м) æко рыбы в҃ мутѣ єдна другоую ла́паючи а пожира́ючи. Львів, 1585 УЄ № 5, 264, на полях (СУМ[16-17]-18, с. 166); **муть** *розм.* 'каламуть' (СУМ-4, с. 832).

Особливістю Учительних Євангелій є й те, що в них задокументовано низку фразеологізмів та різних за структурою усталених словосполучень, наприклад:

• **баранокъ великодный** 'великодній баранок; пасха'. XVI ст. УЄ Трос. 51 (СУМ[16-17]-2, с. 20);

• **много большъ** 'значно більше'. Київ, 1637 УЄ Кал. 177 (СУМ[16-17]-3, с. 20);

• **срдцемъ болѣти** 'журитися'. Устрики, I пол. XVII ст. УЄ № 29515, 158 (СУМ[16-17]-3, с. 28);

• **воскресениє изъ мертвыхъ** 'воскресіння з мертвих'. к. XVI ст. УЄ № 31, 55 зв. (СУМ[16-17]-4, с. 240);

• **изъ мертвыхъ востанїє** 'воскресіння'. XVI ст. УЄ № 29519, 42 (СУМ[16-17]-4, 245);

• **звѣзда жєґлѧрскаѧ** 'провідна зірка'. Київ, 1637 УЄ Кал. 7 (СУМ[16-17]-11, с. 133);

• **квѣтъ дѣвства** 'цнотливість, невинність'. Устрики, I пол. XVII ст. УЄ № 29515, 379 (СУМ[16-17]-14, с. 84);

• **класти огень (огнь)** 'розпалювати багаття'. XVI ст. УЄ Трост. 60; XVI ст. УЄ № 29519, 244 (СУМ[16-17]-16, с. 113);

• **простая молва** 'староукраїнська писемна мова'. Заблудів, 1568 УЄ № 569, 3 зв. (СУМ[16-17]-18, с. 29);

• **дати подъ моцъ** 'передати у розпорядження, підпорядкування'. кін. XVI ст. УЄ № 31, 200 зв. (СУМ[16-17]-18, с. 106);

Привертає увагу факт, що в опублікованих випусках "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." окремі лексеми із Учительних Євангелій поповнюють реєстрову частину цього лексикона (є єдиними репрезентантами на підтвердження тої чи тої семантики староукраїнського періоду); наприклад:

• **баловатисѧ** '(покриватися хвилями) хвилюватися': далєко мо́рє пєкє(л)ноє балоуєт҃сѧ и мра́комъ покрыва́єтъсѧ. Устрики, I пол. XVII ст. УЄ № 29515, 158 (СУМ[16-17]-2, с. 15);

• **ворогобійство** ‘вбивство ворогів’: wто(ж) тотыи жєны wставити. а дѣтї тыи. æ(к) клєвєты зависти нєнависти ворогобїйства. кін. XVI ст. УЄ № 31, 20 (СУМ[16-17]-4, с. 231);

• **вытребити** ‘вичистити’: в ко́торого то в роуцѣ єго ло́пата, и вытрєби(т) гоу(м)но своє. XVI ст. УЄ Літк. 7 (СУМ[16-17]-6, с. 83);

• **дочасность** ‘тимчасовість’: всѣхъ доча́сностїй нѣза́што нє пова́жимw. Київ, 1637 УЄ Кал. 878 (СУМ[16-17]-8, с. 190);

• **загубель** ‘(втрата безсмертя душі) загибель’: лакомыи богачѣ которы(и) нє хотѧ(т) бачити своєй загоубєли и потоуплѣнѧ. XVI ст. УЄ № 29519, 57 (СУМ[16-17]-10, с. 10);

• **звѣситись** ‘(опуститися, нахилитися) звіситись’: Смо́три(ж) æко(с) звѣсила низко гла́ва єго ст҃аа. кін. XVI ст. УЄ № 77, 30 (СУМ[16-17]-11, с. 140);

• **зглупѣлость** ‘глупість, безглуздя’: Хо́чєшъ єщє бо́л҃шъ w зглуꙋпѣлости прирожє(н)ѧ на́шєго слышати? Київ, 1637 УЄ Кал. 296 (СУМ[16-17]-11, с. 140);

• **зголоднѣти** ‘зголодніти’: Ста́рали(с) ап҃(с)лы, мылуючи народи, и просили ха҃, абы и(х) w(т)пра́ви(л), абы нє зголо(д)нѣли, на пуꙋщи. XVI ст. УЄ № 29519, 91 (СУМ[16-17]-11, с. 164);

• **маєтнѣйшїй** ‘багатший, заможніший’: а та(к) тыи котрїи має(т)нѣишїи. тєды повиннїсмо ратовати до(м) бж҃їи и слоуги єго оубогы(х) и бѣ(д)ны(х) котрїи нє маю(т) г(д)є взѧти. кін. XVI ст. УЄ № 31, 35 зв. (СУМ[16-17]-17, с. 11);

• **мовня** ‘багатослівність, велемовність’: а w(т)ць твой видєчі тєбє вь тайности. въздас тобѣ æвьнw. а молєчісæ нє мног говорѣтє. æк поганове. сподєвают бо сæ wні иж моугом своєм мовнєю выслухані боудут. Володимир, 1571 УЄ Вол. 47 (СУМ[16-17]-18, с. 10) тощо.

Отже, роль Учительних Євангелій у корпусі джерел історичного «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» дуже важлива, адже доступність до їхніх текстів дає змогу простежити взаємодію тогочасної лексики двох мов: слов’яноруської та простої.

Натомість пам’ятки світського змісту, зокрема наративні джерела, містять унікальну як для тогочасного письменства лексику, засвідчують розгалужену семантику лексичних одиниць, що є цікавим матеріалом для вивчення картини світу тогочасної освіченої людини, її світоглядних орієнтирів і рівня освіченості тощо, зокрема й того, що наративним джерелам найбільше властива

суб'єктивність у відтворенні подій. Один із текстів такого типу, який привернув нашу увагу (Багнюк, 2024), є «Кройника которая прє(д) тымъ николи свѣта нє видала с полско(г) на рꙋскии діалєктъ прєложона прєзъ Матфєя Стриковъского», надрукована польською мовою у Крулівці (Кенігсберг) 1582 р. Це була перша друкована історія Східної Європи «від сотворення світу» до 1580 р., і її джерелами слугували не лише давні тексти польських істориків, а й тексти руських та німецьких літописців. Мабуть, це була одна з найпопулярніших хронік в Україні, Білорусі й Росії, про що може свідчити ціла низка повних або часткових її перекладів (Толочко, 1996, с. 159). Цією «Хронікою» активно послуговувалися українські історики-літописці XVII століття, а її переклад українською мовою лише приблизно датовано кінцем XVI ст. Переклад цікавий для дослідників тим, що над ним суттєво попрацювали вже після його завершення, бо помітні редакторські правлення і доповнення тексту Мацея Стрийковського відомостями з руських літописів (Толочко, 1996, с. 160). Наталія Яковенко у монографії «Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.» аналізує вплив «Хроніки» М. Стрийковського на пізніші українські історичні джерела: «Погоджуючись із двома останніми поглядами, зокрема Олексія Толочка – щодо ролі Стрийковського як автора, чиї твори сформулювали підставову канву нового українського історіописання, вважаю, проте, що трансплантацію і польських моделей, і самих текстів на український ґрунт навряд чи можна розцінити як механічне переміщення суцільного блоку "текст+світогляд". "Тексти" справді переносилися, і то не раз. Але невеличка редакція, якої вони при цьому зазнавали, призводила до часом важковловлюваних модифікацій, такої собі похибки на один-два градуси, що суттєво зміщувало пропорції загальної картини» (Яковенко, 2002, с. 271). З цього погляду переклад українською мовою «Хроніки» М. Стрийковського, фрагмент якого залучено як джерело «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», викликає особливе зацікавлення. Здебільшого це прозовий текст із нерівномірними вкрапленнями поезій, над перекладом яких працювали з різним ступенем ретельності і виявом поетичного хисту. Поза сумнівом, потрібен детальний лінгвістичний аналіз цієї пам'ятки з увагою до графіко-орфографічних та фонетичних явищ, які в комплексі можуть вказати на походження й освіту перекладачів та/чи редакторів, з опрацюванням її лексичного складу для подаль-

шого повноцінного використання як джерела для лексикографічних праць і студій з історичної лексикології. Актуалізація цього перекладу в контексті вивчення української мови ранньомодерного періоду – це ще й спроба усунути певну історичну несправедливість: як відомо, сьогодні науковці та усі зацікавлені читачі можуть читати «Хроніку» Мацея Стрийковського у перекладі сучасною українською мовою Романа Івасева (Кр.Стр.-2). Польськомовний оригінал тексту 1582 р. доступний у мережі, наприклад на сайті Бібліотеки Ягеллонської (Kr. Str., 1582). Однак, на жаль, недоступним для широкого кола дослідників і читачів залишається єдиний повний переклад староукраїнською мовою «Хроніки», виконаний на поч. XVII ст, – фоліант у 675 аркушів, рукопис із колекції Олександра Лазаревського, що сьогодні зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського.

Отже, надійний спосіб відстоювати історичну правду в питаннях історії мови й писемності у час гібридної інформаційної війни в контексті відкритої агресії Росії проти України, спрямованої на знищення національної історії українців, – комплексні дослідження, публікація та популяризація писемних пам'яток, документів епохи, доказів неперервного розвитку української мови на українських етнічних землях. Найбільш системно мову конкретних історичних періодів репрезентують словники. Створення загальнонаціональних історичних словників є не лише досягненням академічного мовознавства, а й справою державної ваги й національної безпеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Багнюк, Н. (2024). Світські джерела «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»: український переклад «Хроніки» Мацея Стрийковського. *Лінгвістика, 2(50),* 43–52. https://doi.org/10.12958/2227-2631-2024-2-50-43-52

БЄ: Німчук, В. В. (відп. ред.). (2017). *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Винник, В. О., Горобец, В. Й., Карпова, В. Л., [та ін.]. (1983). *Історія української мови. Лексика і фразеологія: монографія.* Київ.

Воронич, Г. В. (2011). Північноукраїнські штрихи в Четьї Мінеї 1489 р.: ѣ та є: буква і звук. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації, 24,* 78–87.

Гринчишин, Д. Г. (1985). Загальна характеристика лексико-семантичної системи. *Українська історична та діалектна лексика.* Київ, 7–13.

Гринчишин, Д. Г. (1995). Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки наукового товариства імені Шевченка* (Т. 129: Праці філологічної секції). Львів, 251–276.

Ґетка, Й., Мойсієнко, В. (2024). *Спочатку було Слово… Від мовного узусу – до літературної норми (Нарис генези української літературної мови).* Варшава. https://shron1.chtyvo.org.ua/Getka_Yoanna/Spochatku_bulo_Slovo_Vid_movnoho_uzusu__do_literaturnoi_normy_Narys_henezy_ukrainskoi_literaturnoi_m.pdf

Денисюк, В. В. (2006). *Антропоніми в українській історіографічній традиції другої половини XVII–XVIII ст.: монографія.* Київ.

Добосевич, У. (2000). Релігійне письменство у формуванні української книжної мови XVI – першої половини XVII ст. *Християнство й українська мова: матеріали наукової конференції (Київ, 5–6 жовтня 2000 р.).* Львів: Видавництво Львівської богословської академії, 353–361.

Бузук, П. (1927). Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика. Морфологія. [Фотопередрук]. В О. Горбач (ред.). (1985). *Українські граматики, 4.* Мюнхен.

ГВЄ: Мойсієнко, В. (відп. ред.). (2023). *Галицько-Волинське Євангеліє XII століття: Видання факсимільного типу. Дослідження.* Київ: Горобець.

Гр.-1: Грінченко, Б. (ред.). (1907). *Словарь української мови: у 4 т.* (1: А-Ж). Київ.

ДЄ: Німчук, В. В. (відп. ред.). (2012). *Добрилове Євангеліє 1164 року.* Львів.

ЕСУМ-1: Мельничук, О. (ред.). (1982). *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (Т. 1: А–Г). Київ.

ЕСУМ-3: Мельничук, О. (ред.). (1989). *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (Т. 3: Кора–М). Київ.

ЄЄ: Німчук, В. В. (відп. ред.). (2001). *Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури.* Київ.

ЄМ: Жуковская, Л. П. (ред.). (1983). *Апракос Мстислава Великого.* Москва.

Ж.-1: Желехівський Є. (уклад.). (1886). *Малорусько-німецький словник* (Т. 1: А–О). Львів.

Жовтобрюх, М. А., Русанівський, В. М., Скляренко, В. Г. (1979). *Історія української мови. Фонетика: монографія.* Київ, 366.

Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. Київ. (2003). https://kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

ІСУЯ: Тимченко, Є. (ред.). (1930–1932). *Історичний словник українського язика, 1-2.* Харків; Київ.

КІСУЯ: Картотека «Історичного словника українського язика». *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.*

Кр.Стр.-1: Кройника которая пре(д) тымъ николи свѣта не видала с полѣско(г) на рускии діалектъ прєложона презъ Матфея Стриковъского. Без місця написання. (1582). *Зберігається у НБУВ, шифр VIII 106м/Лаз 52.*

Кр.Стр.-2: Стрийковський Мацей. (2011). В О. Купчинський (відп. ред.), *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси* (Р. Івасів, В. Пепа та ін. пер. з пол.). Львів.

КСУМ[16–17]: Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.*

Козирєва, З. Г. (2008). Іменник. *Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст.* Київ, 9–59.

Колесса, О. (1923). *Південно-Волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI в. I–III. Відбитка з Наукового збірника Українського університету в Празі, 1.* Прага, 3–45.

Колесса, О. (1924). *Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921.* Прага, 43.

Кровицька, О. (1996). Наукова спадщина Є. Тимченка в оцінці Івана Огієнка. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць, 3.* Львів, 84–91.

Лукінюк, М. В. (2012). *Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України.* 2-ге вид., випр. Київ.

Любащенко, В. І. (2001). Реформаційний рух. *Історія української культури: у 5 т., 2.* Київ. http://litopys.org.ua/istkult2/ikult234.htm

Макович, Х. (2013). Діалектні фонетичні риси в мові рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст. *Мандрівець, 4(106),* 74–82.

Малєй, А. (2023). *Битва за історію: інформаційна війна, яку Московія веде в іноземних дитячих книжках. Інтернет-видання «Історична правда», 13 липня 2023 року.* https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/07/13/162895/

Мозер, М. (2018). *Історія української мови.* Київ, 27.

Мойсієнко, В. М. (2018). Протографи і мова Лавришівського Євангелія. *Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження.* Київ, 431–464.

Мойсієнко, В. (2019). Кирилична частина Реймського Євангелія – важлива пам'ятка давньоруськоукраїнської книжної писемності. *Реймське Євангеліє. Видання факсимільного типу. Дослідження: у 2 т., 2.* Київ, 68–91.

Мойсієнко, В. (2021). Віденський Октоїх – пам'ятка церковнослов'янської мови давньоукраїнської (галицько-волинської) редакції. В Л. Гнатенко (відп. ред.), *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37. Дослідження: міжнародна колективна монографія.* Київ, 195–229.

Мойсієнко, В. (2023). Церковнослов'янська мова української редакції в Галицько-Волинському Євангелії. *Галицько-Волинське Євангеліє XII століття: Видання факсимільного типу. Дослідження.* Київ, 499–547.

Мойсієнко, В. М. (2025). Українська писемність XI–XIV ст.: розвінчання російських міфів (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 8 січня 2025 р.). *Вісник Національної академії наук України, 3,* 50–60.

Наєнко, Г. (2022). Українська редакція церковнослов'янської мови в парадигмі сучасної лінгвістики. *Slavia Orientalis, 71/4,* 779–795. https://bibliotekanauki.pl/articles/16530463

Наєнко, Г. (2023). Східнослов'янські редакції церковнослов'янської мови крізь призму українського мовознавства. *Slavia Orientalis, 72/3,* 529–545. https://www.researchgate.net/publication/376259607_Shidnoslov'anski_redakcii_cerkovnoslov'anskoi_movi_kriz_prizmu_ukrainskogo_movoznavstva

Німчук, В. В. (1992). *Давньоруська спадщина в лексиці української мови.* Київ, 416.

Німчук, В. В. (2001a). Християнство й українська мова. *Українська мова, 1,* 11–30.

Німчук, В. В. (2001b). Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. В В. В. Німчук (відп. ред.), *Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури.* Київ, 4–38.

Німчук, В. В. (2005). Українські переклади Святого Письма. In M. Moser (Hrsg.), *Das Ukrainische als Kirchensprache = Українська мова в церквах. Siavische Sprachgeschichte, 1.* Wien, 15–64.

Німчук, В. В. (2008). Від редактора. В Г. П. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк; В. В. Німчук (відп. ред.), *Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст.* Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 5–8.

Німчук, В. В. (2015). *Українська Четья 1489 року.* Житомир, 102.

Німчук, В., Осінчук, Ю. (2017). Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. В В. В. Німчук (відп. ред.); Ю. В. Осінчук (підгот. до вид.), *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.* Київ, 5–20.

Огієнко, І. (1929). *Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знимків з пам'яток з кирилівською транскрипцією.* Варшава.

Огієнко, І. (1930). *Українська літературна мова XVI-го століття і Крехівський Апостол 1560 року, 1.* Варшава: Друкарня Синодальна, 520.

ОЄ: Востоков, А. (1843). Остромирово Евангелие 1056–1057 г. Санкт-Петербург.

ОрЄ: Гнатенко, Л. А. (відп. ред.). (2024). *Оршанське Євангеліє XIII століття. Дослідження, метаграфований текст, покажчики словоформ.* Київ. http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004988

Осінчук, Ю. В (2009). *Історія української богослужбово-обрядової лексики: монографія.* Київ.

Осінчук, Ю. (2011). Антропонімікон давньоукраїнського періоду: народномовні вкраплення (на матеріалі Добрилового Євангелія 1164 року). В Г. Дидик-Меуш (відп. ред.), *Писемні пам'ятки: сучасне прочитання.* Львів, 156–170.

Осінчук, Ю. (2012). Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року. В В. В. Німчук (відп. ред.); Ю. В. Осінчук (упоряд.), *Добрилове Євангеліє 1164 року.* Львів, 11–34.

ПЄ: Чепіга, І. П. (упоряд.). (2001). *Пересопницьке Євангеліе 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик.* Київ.

Півторак, Г. П. (1988). *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис).* Київ: Наукова думка.

ПКС: *Українська рукописна книга. Проєкт «Повертаємо в Україну культурну спадщину».* https://ukrmanuscript.com/

ПМ: Дубровіна, Л. А. (відп. ред.). (2015). *Псалтир: переклад новою українською літературною мовою П. С. Морачевського (1865).* Київ.

Пуряєва, Н. В. (2008). Професор Василь Васильович Німчук: у напрямку ad fontes. В Ю. В. Осінчук, Н. В. Пуряєва (упоряд.), *Василь Васильович Німчук: біобібліографія до 75-річчя.* Київ, 3–44.

Пуряєва, Н. (2018). Історико-лінгвістичні дослідження української мови: основні напрямки. *Українська мова, 4,* 56–66.

Пуряєва, Н. В., Коца, Р. О., Бабенчук, Б. В. (2022). Студії з історичної лінгвістики в Інституті української мови НАН України. *Українська мова, 1,* 52–64.

Розов, Н. (1907). До старо-руської діялєктольоґії (Іще до питання про галицько-волинське наріче). *Записки Наукового товариства імени Шевченка. Наукова часопись, присьвячена передовсім українскій історії, фільольоґії й етнографії, 77/3,* 4–34.

СДЯ-1: *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 1: А–Възаконатиса). (1988). Москва: Русский язык.

СДЯ-2: *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 2: Възалкати–добродътельникъ). (1989). Москва: Русский язык,

СДЯ-3: *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 3: Доброд+тельно–Изжечиса). (1990). Москва: Русский язык,

СДЯ-4: *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 4: Изживати–Моление). (1991). Москва: Русский язык,

СДЯ-5: Улуханов, И. С. (гл. ред.). (2002). *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 5: Молимъ–обятьнъ). Москва,

СДЯ-7: Андрианова, И. В. и др. (2004). *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 7: Поклепанъ–пращоуръ). Москва.

СДЯ-9: Андрианова, И. В. и др. (2012). *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 9: Провадити–ражьзизанемъ). Москва.

Скаб, М. (2014). Термінологічні проблеми церковнослов'янської мови. *Наукові записки [Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка]. Серія: Мовознавство, 2,* 242–247. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPUmz_2014_2_48

СлРЯ-9: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (Вып. 9: М). (1982). Москва.

СлРЯ-15: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (1989). (Вып. 15: (Перстъ–Подмышка). Москва: Наука.

Ср.-2: Срезневский, И. И. (1902). *Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ* (Т. 2: Л–О). Санкт-Петербург.

Стаменова, А. (2017). **История лексических древнеболгаризмов в украинском литературном языке.** София: Paradox.

СУМ: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ.

СУМ-1: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1970). *Словник української мови: в 11 т.* Т. 1 (А–В). Київ.

СУМ-2: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1971). *Словник української мови: в 11 т.* Київ. Т. 2 (Г–Ж). Київ.

СУМ-4: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1973). *Словник української мови: в 11 т.* Київ. Т. 4 (І–М). Київ.

СУМ[14–15]: Гумецька, Л. Л. (відп. ред.). (1977–1978). *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т.* Київ.

СУМ[14–15] ПЗ: Керницький, І. М. (ред.). (1964). *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Пробний зошит.* Київ.

СУМ[16–17]: Гринчишин, Д. (відп. ред.), Чікало, М. (відп. ред.), (1994–2022). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* Львів (видання не завершене).

СУМ[16–17]-1: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 1: (а – аѳинѧны)). Львів.

СУМ[16–17]-2: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 2: (б – богуславецъ)). Львів.

СУМ[16–17]-3: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1996). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 3: (Богъ – весънои)). Львів.

СУМ$^{16–17}$-4: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1997). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 4: (весь – вправѣ)). Львів.

СУМ$^{16–17}$-6: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1999). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 6: (выпросити – головный)). Львів.

СУМ$^{16–17}$-7: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2000). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 7: (головнѣйший – десѧтина)). Львів.

СУМ$^{16–17}$-8: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2001). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 8: (десѧтинный – дѣдичство)). Львів.

СУМ$^{16–17}$-9: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2002). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 9: (дѣдичъ–загонити)). Львів.

СУМ$^{16–17}$-10: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2003). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 10: (загонъ – затрачаючій)). Львів.

СУМ$^{16–17}$-11: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2004). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 11: (затраченє – злечитисѧ)). Львів.

СУМ$^{16–17}$-14: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2008). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 14: (к – конъюрация)). Львів.

СУМ$^{16–17}$-16: Чікало, М. (відп. ред.). (2013). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 16: (легкомысльность – лѧчи)). Львів.

СУМ$^{16–17}$-17: Чікало, М. (відп. ред.). (2017). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 17: (м – моавитѧнка)). Львів.

СУМ$^{16–17}$-18: Чікало, М. (відп. ред.). (2022). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 18: (мова – мѧтка)). Львів.

СУМ$^{16–17}$ ПЗ: Гринчишин, Д. Г. (відп. ред.). (1983). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Пробний зошит.* Київ.

СУМ$^{16-17}$ СВД: Гринчишин, Д. Г. (ред.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел.* Львів.

Толочко, О. (1996). Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції о. Лазаревського та історіографічні пам’ятки XVII століття. Український хронограф і «Синопсис». *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін). Львів, 158–181.

Трійняк, І. І. (2005). *Словник українських імен.* Київ.

Чепіга, І. П. (2001). Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. В І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко (вид. підгот.), *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик.* Київ, 13–54.

Чуба, Г. (2011). *Українські рукописні учительні Євангелія: дослідження, каталог, описи.* Київ; Львів.

Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови* (С. Вакуленко, А. Даниленко, пер. з англ.). Харків: Акта.

Яковенко, Н. (2002). *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ: Критика.

Kr. Str.: Stryjkowski, Maciej. (1582). Która przedtym nigdy swiatła nie widziała. Kronika polska litewska żmodzka i wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wolhinskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej etc. i rozmaite przypadki wojenne i domowe, Pruskich, Mazowieckich, Pomorskich, i inszych krain Królestwu Polskiemu i Wielkiemu Xięstwu Litewskiemu przyległych. https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/226842/edition/215357/content

Наталія БАГНЮК, Юрій ОСІНЧУК